

Historia szpitala św. Ducha w Kaliszu.

The history of Holy Spirit Hospital in Kalisz
The oldest Kalisz hospital

Kto i kiedy założył ten szpital - nie wiadomo. Natomiast wiadomo, że w 1282 roku istniał już w Kaliszu szpital św. Ducha i posiadał 7 łanów ziemi na Tyńcu. Prawdopodobnie powstał więc kilka lat przed 1282 rokiem. Te fakty znamy z pierwszego przywileju dla tego istniejącego już szpitala, a nadał je 6 czerwca 1282 roku Książę Polski Przemysław Drugi. Przemysł II, bo tak obecnie brzmi prawidłowo jego imię, potwierdzał w tym przywileju prawa tego szpitala do 7 łanów we wsi Tyniec (obecnie dzielnica Kalisza), pozwalał na "trzymanie rybaka" i zapewniał szpitalowi (wspólnie z miastem Kaliszem i wsią Tyniec) swobodę w użytkowaniu lasów, pastwisk i "innych korzyści", także przełożony szpitala miał prawo sądenia, wyznaczania kar i ich ściągania (dotyczyło to obecnych, ale i przyszłych posiadłości szpitala).

Drugi przywilej nadał Przemysł II szpitalowi św. Ducha półtora roku później (31 XII 1283). Mowa w nim o nadaniu w wieczyste użytkowanie szpitalowi gruntów za bramą Toruńską. Trzeba zwrócić uwagę na bardzo istotny szczegół, a mianowicie, że szpital św. Ducha w Kaliszu już w 1283 roku miał przyjmować nie tylko ubogich, ale i chorych: "ad receptionem pauperum et infirmorum".

Książę Wielkopolski, Pomorza, Kujaw, Łęczycy i Sieradza Władysław Łokietek (nie był jeszcze królem, koronował się 21 lat później) 30 grudnia 1299 roku nadał szpitalowi trzeci przywilej. Potwierdził dotychczasowe przywileje, potwierdził nadanie przez Konrada, mistrza rybaków - dla szpitala 3 łanów we wsi Tyniec, zwolnił je (szpital posiadał już łącznie 10 łanów) od "podwód, pługowego i od wszelkich powinności i jakichkolwiek ciężarów". W przywileju tym zamieszczono w całości tekst pierwszego przywileju Przemysła II z 1282 roku, podkreślając w ten sposób ważność tego przywileju.

Przywilej czwarty wydał 29 marca 1350 roku w Kaliszu król Polski Kazimierz, zwany później Wielkim. Potwierdza w nim poprzednie zezwolenie na utrzymywanie przez szpital rybaka "na wieczne czasy" i określa to jako "szczególny przywilej".

Ostatnim przywilejem, piątym, był akt nadany przez króla Zygmunta I Starego w 1539 roku w Krakowie. Jest on bardzo obszerny, włączono do niego teksty poprzednich przywilejów i potwierdzono ich ważność.

Duchacy² - Ordo Fratrum Canonice Regularium Sancti Spiritus de Saxia czyli zakon św. Ducha, oparty na regule św. Augustyna, mający za cel szeroko pojętą akcję charytatywną, został założony przy szpitalu w Montpellier w 2. połowie XII wieku przez Gwidona z Montpellier³. Zasadniczą nowością była działalność szpitalna, co warunkowało istnienie konwentu. Duchacy nosili czarną szatę z białym krzyżem o 2 ramionach poprzecznych (symbol Trójcy Świętej), którego wszystkie zakończenia miały podwójne rogi (symbolizowały 12 owoców Ducha Świętego⁴). Belka najkrótsza, ale jakby górująca, jest symbolem Ducha św. (ryc. 1).

Takie nietypowe krzyże możemy zobaczyć w Krakowie na trzech szczytach gotyckiego kościółka pw. św. Krzyża. To właśnie w tym kościele osadził duchaków biskup Jan Prandota w roku 1244.

Duchacy zakładali szpitale. W XIII wieku byli obecni w większości krajów europejskich. W XVI wieku otwierali szpitale w Ameryce Południowej i Środkowej, a ogółem mieli 1000 domów. Do szpitali przyjmowano wszystkich potrzebujących pomocy bez względu na płeć, pochodzenie społeczne, zawód i wyznanie. Duchacy raz w tygodniu - tak nakazywała im ich konstytucja (reguła) - poszukiwali ubogich i chorych po wsiach i ulicach miast i sprowadzali ich do domu św. Ducha oraz przyjmowali darmo do szpitali porzucone sieroty i ciężarne kobiety, a jeśli brakło miejsca w szpitalu, pielęgnowali chorych również w domach. Szczególną troską otaczali dzieci, zwłaszcza nieślubne, znalezione, porzucone w przeznaczonym na to miejscu przed bramą szpitala, dostępnym o każdej porze i zapewniającym całkowitą dyskrecję osobie pozostawiającej dziecko. Na podstawie przywileju papieskiego nieślubne dzieci duchacy wychowywali i kształcili i np. wychowankowie duchaków byli zwolnieni z opłat na uniwersytetach. Dorastającym dziewczętom zapewniało się posag.

Duchacy w wiekach XII - XVIII prowadzili w Europie ok. 1240 szpitali i w ten sposób łagodzili status chorych i ubogich, szczególnie troszcząc się o dziecko.

Do Polski duchaków sprowadził z Wiednia w 1. połowie XIII wieku biskup krakowski Iwon Odrowąż - do Prądnika pod Krakowem w 1221 r., a biskup Jan Prandota przeniósł ich do miasta oddając im kościół św. Krzyża w 1244 r., zabudowania szpitalne i gospodarcze oraz odrębne pomieszczenia dla sióstr i braci. W 1282 r. istniał już klasztor w Kaliszu, w 1292 r. duchacy osiedlili się w Sławkowie i od 1312 r. prowadzili

szpital w Sandomierzu. W XVI wieku duchacy założyli szpital filialny w Stawiszynie pod Kaliszem (data niepewna: ok. 1590 lub w 1645 r.). Macierzystym klaszturem duchaków był dom krakowski (w 1528 r. było w nim 30 zakonników) ze szpitalem na ok. 350 chorych. Liczba wychowywanych dzieci dochodziła do 120. Prowincja polska w 1777 r. liczyła 14 zakonników i w 1783 uległa kasacji. Ostatni duchak zmarł w 1820 r. w Krakowie.

Dodać trzeba, że w Krakowie po dzień dzisiejszy działa przy kościele św. Tomasza klasztor żeński zakonu duchaczek (nie pełnią one jednak już swych pierwotnych funkcji)⁵.

Jak był zorganizowany szpital św. Ducha, jaka była jego struktura? Zawrzeć to można w kilku następujących punktach:

1. Praepositus et Magister hospitalis, zwany później komendantem szpitala - commendarius;
2. Procurator domus inaczej camerarius - zajmuje się administracją;
3. Factor ruralis - zarządza majątkami ziemskimi;
4. Decimator - pobiera dziesięciny;
5. Thesaurarius, claviarius lub claviger - skarbnik lub klucznik;
6. Hospitalarius lub infirmarius lub praefectus valetudinarii seu sanitatis - kierownik szpitala;
7. Praedicator - kaznodzieja;
8. Spowiednik;
9. Sacristianus;
10. Magister novitiorum - kierownik nowicjatu;
11. Bibliotekarz.

Reguła duchaków liczyła 107 artykułów, jednak tylko kilka z nich dotyczyło chorych. Oto one:

10. Gdy chorzy zostaną przyniesieni lub przyjdą do domu św. Ducha, tak mają być przyjęci. Naprzód mają się wyspowiadać z grzechów i komunikać; później mają być zanieśeni lub zaprowadzeni do łóżka. I tu, jako panowie, wedle możliwości domu mają być podejmowani miłosiernie, (...) a na potrzeby chorych niechaj będzie mięso, ile go można mieć (...).

38. Sieroty porzucone wedle możliwości domu mają być opatrowane, a ubogie brzemiennie kobiety mają być przyjmowane.

39. Siostry we wtorek mają obmywać chorym głowy, a we czwartek nogi, oraz prześcieradła wedle przepisu.

64. Chcemy, aby jeden dom był dla chorych braci, aby jeden z braci był infirmierzem i miał troskliwą opiekę..

Chorzy mają być traktowani quasi domini. Kierownik szpitala, hospitalarius, ma być zamiłowany w uczynkach miłosierdzia, charitatis amans. Obowiązany on jest odwiedzać umieszczonych w szpitalu przynajmniej raz lub dwa razy dziennie. Braciszek lub służący czynią posługę przy ubogich i chorych. Rządca szpitala pilnuje, by w szpitalu była czystość i zgoda między przyjętymi. Dla pomocy chorym powinien być w szpitalu aptekarz i felczer.

W zasadzie szpital przeznaczony był dla osób potrzebujących pomocy: dla podróżnych, pielgrzymów, chorych, ubogich, kalek, dla ciężarnych i położnic, a nade wszystko dla dzieci porzuconych y dla mamek, które przerezczone dziatki karmią y opatruią.

Wszystkie domy szpitalne św. Ducha w Polsce stanowiły jedną całość: członkowie jednego domu byli przenoszeni przez prowincjała do innych domów.

W 1684 roku na przełożonego szpitala krakowskiego i prowincjała całego zakonu wybrano ks. Rafaela Cybulskiego, brata domu kaliskiego.

Na ogólne potrzeby zakonu przełożeni domów składać mieli corocznie pewną sumę do skarboxy ogólnej:

Kraków - 30 złp.

Sandomierz - 15 złp.

Kalisz - 4 złp.

Biskupice - 2 złp.

O szpitalu św. Ducha w Kaliszu zachowało się niewiele dokumentów. Wiemy jak wyglądała administracja szpitala kaliskiego. Wprowadzono instytucję opiekunów szpitala: zawsze dwóch działających w imieniu szpitala (tutores, oekonomi, curatores, directores, provisores). Wybierani spośród mieszczan kaliskich; są to zawsze dostojnicy miejscy: rajca miejski (konsul), ławnik (scabinus), nawet burmistrz (proconsul). Wybór na 3 lata, mogli być wybierani ponownie np. Kasper Gorecki i Marcin organista pełnili te obowiązki przez lat 9.

Prowizorowie administrowali szpitalem, lokowali fundusze szpitalne, odbierali procenty od dłużników, nadzorowali nieruchomości szpitala, nawoływali miejscowe społecznictwo do ofiar na rzecz szpitala.

Tak więc już w XV wieku społeczeństwo kaliskie uznawało szpital za instytucję dobra publicznego. Szpitalem opiekowało się miasto z urzędu, a urząd miejski i wójtowski wyznaczały godniejszych mieszczan jako prowizorów szpitala zobowiązanych do czuwania nad administracją i majątkiem szpitala. Duchowieństwu zakonnemu pozostawiono bezpośrednią opiekę nad chorymi i ubogimi.

W innych krajach (poza Polską) magistraty nie włączały się do administrowania szpitalem, a nawet było to uważane za pogwałcenie praw braci św. Ducha.

Majątek szpitala św. Ducha

Jak już wiemy Przemysław II nadał szpitalowi św. Ducha plac i grunty na przedmieściu warszawskim, przed bramą Toruńską, po prawej stronie drogi wiodącej z Tyńca do Kalisza, nadto siedem łanów we wsi Tyniec (1282 r.). W tych też latach ofiarował szpitalowi św. Ducha trzy łany we wsi Tyniec Konrad zwany mistrzem rybaków, obywatel kaliski dla zbawienia duszy swej. To nadanie potwierdził Władysław Łokietek, a jego przywilej i Kazimierza Wielkiego uwolnił posiadłości szpitalne od wszelkich podatków i ciężarów, pozwalając szpitalowi na swobodne użytkowanie lasów i pastwisk na wieczyste czasy.

W 1339 r. arcybiskup gnieźnieński zwolnił posiadłości szpitalne oraz braci szpitalnych św. Ducha od dziesięciny. Wszystkie te nadania i przywileje potwierdził Zygmunt I Stary w 1539 roku.

W 1550 r. władze Kalisza zamieniły część nieruchomości miasta i szpitala: miasto oddało szpitalowi łąkę na Piskorzewie, w zamian za ogród szpitalny na Tyńcu, a to dla dobra naszego miasta i dla powiększenia dochodów i zysków szpitala św. Ducha.

Szpital św. Ducha posiadał liczne kapitały z zapisów darczyńców, z zapisów testamentowych i ofiar, głównie od mieszczan kaliskich. W księgach grodzkich, wójtowskich i testamentowych Kalisza są liczne zapisy dla szpitala i podziwiać trzeba ofiarność mieszczan kaliskich. A trzeba wiedzieć, że w najlepszych czasach miasto liczyło zaledwie kilka tysięcy mieszkańców, utrzymywało zaś rozliczne instytucje religijne i kościelne, jak klasztor panien Bernardynek, klasztor św. Klary, Reformatorów, Jezuitów, Bernardynów, Karmelitów, panien Franciszkanek, dalej kościoły św. Wawrzyńca, św. Pawła, św. Mikołaja, św. Stanisława, Najświętszej Marii Panny, św. Walentego, św. Ducha, św. Trójcy, bractwo św. Anny, wreszcie łożyło na bursę (konwikt dla młodzieży)¹⁰ i opłacało drugi szpital św. Trójcy (który był przytułkiem dla ubogich).

Fundusze szpitala św. Ducha pochodzące z ofiar miały trojokie przeznaczenie: na odprawianie mszy św., na utrzymanie duchownych (braci szpitalnych św. Ducha) oraz na utrzymanie ubogich i chorych.

W Archiwum Głównym Akt Dawnych (cyt. za Męczkowskim) zachowały się zapisy darów dla szpitala św. Ducha. Oto przykłady:

- Marcin Wolny zapisuje w 1669 r. 200 złp. z obowiązkiem odprawiania 2 mszy tygodniowo,
- szlachcic Stanisław Bartoszewski zapisuje w 1699 r. ... 700 złp. pod warunkiem odprawiania 2 mszy tygodniowo za duszę Maryanny Mężynskiej itd. dla zgromadzenia braci szpitalnych:
- szlachcic Marcin Piątkowski i syn jego Jan, dziedzic Niecielna, zapisali 9 IX 1489 r. 15 grzywien (= 240 złp.) na majątku swym Wielki Piątek,
- Andrzej Kurowski zapisuje w 1621 r. dla kaznodziejów przy kościele św. Ducha 100 złp. (na stolec kaznodziejski do św. Ducha),
- Gmina żydowska w Kaliszu wystawiła w 1691 r. obieg na 10.000 złp. na rzecz konwentu itp. dla ubogich i chorych szpitala św. Ducha:
- Wawrzyniec Długi, tkacz, zapisuje w 1582 r. 208 złp.
- pisarz ziemski Marcin Żeromski w 1604 r. zapisuje na folwarkach Zemkowo i Gremblowo 100 złp.,
- wdowa Wincentowa zapisuje w 1612 r. 240 złp. zabezpieczonych na browarze przy ul. Szkockiej ...,
- garncarz Bartłomiej Czurel Abrahamowicz zapisuje w 1645 r. 256 złp. itd.

W 1787 r. Komisja Szpitalna tak oceniła te wszystkie zapisy:

Na odprawianie mszy przy szpitalu św. Ducha. 9 432 złp.

Dla duchownych szpitala św. Ducha. 14 271 złp. 12 gr.

Dla ubogich i chorych szpitala św. Ducha. 4 524 złp. 9 gr.

Były to więc rocznie niemałe kwoty. Wykaz ten nie jest dokładny, Komisja pominęła szereg zapisów, które znajdują się w aktach kaliskich. I tak:

rok

1412: Małgorzata Gutizmutka z Kalisza ofiaruje grunty na wprost kościoła szpitalnego.

1529: Grzegorz rybak wnosi na ręce opiekunów Szpitala (tutores) ks. Grzegorza de Brzyszmio i Aleksego Parziwody 16 groszy, jako czynsz od kapitału 5 grzywien.

1555: Anna Slonionowa w testamencie nakazuje laznią zakupic do obydwu szpitalu6.

1565: Uczciwa Katarzyna Bieńkowa zapisuje testamentem cały połącz słoniny dla obu szpitali po połowie.

1567: Sławetny Mateusz Siodlarz dictus Kidon testamentem odkazuje dla obydwu Szpitaliu po puł kłode piwa Caliskiego y do obydwu szpitalow po 6 grossi na miesso.

1582: Wawrzyniec Długi, tkacz - 208 złp. (była to suma 18 grzywien, zabezpieczona na domu i ogrodzie).

1596: Jadam Haptekarczyk, sluga Excelentis Joannis Zemelii Philosophiae et Medicinae Doctoris - zapisuje testamentem 30 złp.

1600: Małżonkowie Jakób i Anna Zębicz, właściciele kramu ze śledziami w

Kaliszu zapisują testamentem 50 złp. aby ...każdego roku do tego spitalia kossulki albo sukienki być kupowane.

1617: Uczciwy Adam Cielonek odkazuje do Spitalia Sw. Ducha Cztery koszulie chustka z czerwonym szyciem y insze przy thym łoszku taszarskij robothy nowe, trzy poduszeczki y pierzinka bez powłoki - the odkazuje do spitalia z łoszkiem na chorzemu ubogiemu.

1662: Excellens Agnetha Śleszkowski [żona sławnego kaliskiego doktora filozofii i medycyny Sebastiana Śleszkowskiego] zapisała w testamencie: do obydwu spitalów po beczcze piwa y po cwierci mięsa wołowego y po cielęciu y po gęsi cztery, po sześć kur y chleba na osobe po bułce.

Tak więc w wielu zapisach spotyka się pro victu et amictu pauperum et infirmorum (na życie i odzież dla biednych i chorych).

Pełna nazwa kaliskich duchaków to: Conventus Ordinis Canonicorum Regularium S. Spiritus di Saxia et hospitalis S. Spiritus Calissiensis lub extra muros Calissienses sittii.

A gdzie znajdował się w Kaliszu szpital św. Ducha? Wiemy to dość dokładnie z referatu Komisji szpitalnej z 1787 r., która podała opis budynku szpitalnego:

Szpital stoi przy ulicy, tuż nad rzeką (Prosna); pobudowany jest na palach, aby zapobiedz podmywaniu wodą; pokryty jest gontami. Jedna tylko izba jest wykończona: w niej jest pięć okien. Powąta jest z desek. Przy piecu, kominie i drzwiach zarówno w domu, jak i izbie szpitalnej, są zawiasy z żelaznemi klamkami (ryc. 3 i 4).

Na terenie probostwa był ogród warzywny i chmielnik, a także karczma (zrujnowana).

Na folwarku Tynieckim był dom mieszkalny, stajnia, obora, dwie stodoły oraz domy "poddanych", wreszcie karczma, w której "siedzi" żyd. Tych "poddanych" było 16-stu, odpracowywali na rzecz szpitala robotę ręczną w polu jeden dzień tygodniowo, a od św. Małgorzaty do Narodzenia Maryi dwa dni tygodniowo.

W tym referacie jest podany stan rzeczy w 1787 r. Szpital św. Ducha posiadał następujące budowle:

1. Kościół szpitalny, znajdujący się przed bramą Warszawską;
2. Dwupiętrowy dom z muru pruskiego (mieszkanie proboszcza szpitalnego), zamieszkały tylko na II piętrze, cały w bardzo złym stanie, groził upadkiem;
3. Drugi dom o dwóch izbach z alkowami, w którym mieszkali kanonicy regularni di Saxia;
4. Probostwo szpitalne oddzielnie ogrodzone, składające się: a) ze stajni chylącej się do upadku, b) spichlerza, c) słodowni (browaru) chylącej się do upadku, d) oficyny zamienionej na stodołę, wreszcie e) właściwego szpitala, w którym zresztą tylko jedna izba była przeznaczona dla ubogich i chorych - inne izby dzierżawca całego probostwa wynajął osobie prywatnej.

Dalej Komisja zamieszcza spis inwentarza: konie, osiem wołów, siedem krów, jedna jałówka, dwoje prosiąt, jeden wieprz, jeden roczny cielak, dwie maciory, dwa dwuroczne wieprze, osiem rocznych prosiąt; z ptactwa: 10 starych kur, 6 starych gęsi, 4 kaczki.

Naczynia i sprzęty: 3 becзки, ręczny młynek z dwoma kamieniami, stara licha dzieża, dwa pługi z dodatkami i trzy całkowite sochy, dwa nieokute bose wozy stare i liche, dwa łańcuchy, dwie siekiery, jeden stary nóż do rżnięcia sieczki, jedna lada na podstawie (na kozłach), dwa stare małe świdy, dwoje żelaznych wideł, dwa dyszle do pługów, cztery stare skórzane szory, dwie uzdy, dwie uzdzienice, jedno siodło, dwa duże wozy, drabina, dwie pary drewnianych bron. Obecny gospodarz folwarku wysiał na zimę tylko 38 ćwierci. Reszta pola leży niezasiana.

Ruch chorych w szpitalu św. Ducha w Kaliszu:

Statut zakonu św. Ducha, zatwierdzony przez Zygmunta Augusta w 1569 r. nakazuje:

1. przyjmowanie do szpitali tylko katolików,
2. i takich, którzy nie mają gdzie indziej schronienia i sposobu na życie.

Wiadomo, że w 1763 r. w szpitalu przebywało 5 kobiet, w 1779 r. - 4 kobiety, a w 1793 r. - 4 mężczyzn i 8 kobiet. W latach następnych bywało 13 do 20 osób, przeważali ubodzy.

I właśnie ubodzy a chorzy byli leczeni w szpitalu. Bogatsi mieszczanie leczyli się w swoich domach.

Lekarza w szpitalu nie było. Leczyli cyrulicy (chirurgowie), także łaźiebny (balneatores), wreszcie tzw. baby, które trudniły się sztuką położniczą. W akcie z 1612 r. czytamy: babie Ogrockiej do spitalia grzywien dziesięć spólną ręką zapłacili.

W dokumencie noszącym nazwę Rejestr Expensy y Percepty Ubogich Szpitala św. Ducha czytamy o wydatkach tego szpitala (przykłady z lat 1773-1774)^{8,9}:

- Franc. Kayzer na Miesiąc za piwo 1 zł. 2gr., za sol gr 15,
za Mąki kwart 4 y kaszy kwart 4 zł. 19 gr.
- Helena dziewczka co usługuje Ubogim na piwo y Olej 2 zł.
- Za wieprza dla ubogich na słoninę 44 zł.
- Zydowi co ubogiemu dawał Enemę 1 zł.
- Szklarzowi w szpitalu co na prawiał 3 okna 3 zł.
- Dla Ubogiego chorego za lekarstwo 1 zł. 6 gr.
- Dla ubogich Dziewięciu szpitalnych Niewiast za Trzewików
par Dziewięć po zł. 3 gr. 15 31 zł. 15 gr.
- Mrokowskiemu na lekarstwo do Apteki dałem 1 zł. 15 gr.
- Z Rozkazu Magistratu Franciszka Ubogiego do Szpitala przyniesli,
dla którego za koszole y na wyzywienie expensowałem 4 zł. 6 gr.

Wśród zadań szpitali św. Ducha było przyjmowanie i wychowywanie dzieci, zwłaszcza podrzutków. Tak było w szpitalach w Krakowie i Sandomierzu, tam przy szpitalach istniały szkoły dla wychowanków szpitalnych. W Kaliszu tego nie było, ale w Rejestrze Expensy w roku 1793 są trzykrotnie wymienione wydatki na Borszę czyli bursę¹¹.

Przy szpitalu św. Ducha w Kaliszu było dwóch duchownych (końcowe lata XVIII wieku): ks. kanonik Onufry Chęcki - kapelan szpitalny i ks. kanonik Jan Gorczyzewski - administrator szpitala. Obaj otrzymywali stałą roczną pensję. Ks. Chęcki: 200 złp. pensji i 36 złp. na buty, a ks. Gorczyzewski 900 złp. pensji, a dodatkowo wszystko to, co pozostawało w kasie szpitala po pokryciu wydatków. Wreszcie obaj kapłani otrzymywali razem 311 złp. 15 gr. rocznie jako odsetki od ofiar na odprawianie mszy.

Ubodzy, oprócz mieszkania z opałem, otrzymywali miesięcznie: słoninę (3 funty¹²), kaszę pszenną, jęczmienną lub tatarczaną (4 kwarty), groch (4 kwarty), chleb żytni (4 bochenki), mąki (4 kwarty). Na inne potrzeby otrzymywali pieniądze (miesięcznie): na sól 15 gr., na piwo 1 złp. 2 gr., na masło (w czasie Wielkiego Postu) 2 złp., na Wielkanoc i Boże Narodzenie po 1 złp. Kobiety rocznie dostawały na trzewiki 3-4 złp., mężczyźni na buty 12-14 złp., a co 2 lata każdy ubogi otrzymywał chałat sukieny (18 złp.). W razie choroby lub śmierci ubogiego szpital ponosił koszty leczenia i pochówku.

Na potrzeby kaliskiego konwentu św. Ducha istniała biblioteka. Komisja Dobrego Porządku przedstawiła także Rejestr Xiążek Szpitala S. Ducha. Wykaz ten wymienia 100 tytułów¹⁴. Książek polskich było 19, a mianowicie m.in. Dom Mądrości kazania, Żywot

S. Józefa z Kopertynu, Kochanowskiego podarta (sic!), Xiąszka o wzgardzie świata, Gospodyni Niebios i Ziemi. Książek po łacinie było 69, włoskich - 11 i 1 w języku francuskim. Zdecydowana większość książek była o treści religijnej.

Okres najświetniejszego rozwoju zakonu przypada na wieki XIII, XIV i XV. Od XV stulecia jednak rozpoczął się stopniowy upadek zakonu św. Ducha. Nie ominęło to też Polski. W 2 wizycie biskupa

Padniewskiego (+1572) jest skarga, że pijatyka i rozpusta panowały w zgromadzeniu, a brał w tym udział sam prowincjał. Dotyczy to Krakowa.

W 1566 r. ze względu na nieporządki w szpitalu kaliskim został wysłany do Kalisza Wojciech Bazeusz jako wizytator. W sprawozdaniu z wizyty opisał stan szpitali św. Ducha w Polsce: żali się na zaniedbanie obowiązków przez zakonników, zarzuca prowizorom zdzierstwo i niedbalstwo.

W Kaliszu dodatkowym czynnikiem powodującym upadek szpitala św. Ducha były czynniki zewnętrzne. W Kieszonkowej Kronice m. Kalisza Adama Chodyńskiego z 1885 r. wymienione są te czynniki (zachowana oryginalna pisownia):

1609: wielki pożar

1612: wielki pożar i ogromne zubożenie miasta przez żołnierzy skonfederowanych

1613: nowy wielki pożar

1655: szwedzi w Kaliszu; bitwa St. Czarneckiego ze Szwedami i połączonymi z nimi

polakami; pożar

1656: walka St. Czarneckiego i króla Jana Kazimierza ze Szwedami; pożar; morowe powietrze

1698: wielka i nagła powódź

1702: pospolite ruszenie przeciwko ks. Augustowi II

1704: szwedzi stają załogą w Kaliszu i niszczą mieszkańców; znaczna pogorzel

1705: Szwedzi w Kaliszu

1706: St. Leszczyński i Karol XII z 16 000 szwedów; wojska polskie, rosyjskie, saskie, kozacy i kałmucy przechodzą przez Kalisz; wielka bitwa pod samym Kaliszem; wielki pożar - zgorzało przeszło trzy ćwierci miasta

1725: straszliwy wicher zrzędza wielkie szkody

1736: wielka powódź, nieurodzaj, głód

1737: ogromny wicher, choroby, głód

1744: straszliwy wicher

1759: przechody wojsk pruskich, austrijskich i rosyjskich; Kozacy w Kaliszu; bitwa rosyjan z prusakami pod Kaliszem

1761: powódź

1768: wojsko rosyjskie stoi załogą w Kaliszu

1769: bitwa konfederatów z rosyjanami

1770: wojsko rosyjskie w Kaliszu

1772: wojsko rosyjskie stoi załogą w Kaliszu

1780: powódź

Na początku XVIII wieku w wyniku morowego powietrza w Kaliszu było tylko 78 mieszkańców (i 34 na pół rozwalone domy).

Kasacja zakonu św. Ducha

W 1786 r. arcybiskup gnieźnieński Michał Jerzy Poniąkowski kasuje ostatecznie zakon szpitalny św. Ducha di Saxia w Polsce, a więc i w Kaliszu.

Jednocześnie znosi prowizorów szpitalnych i zaleca zarządzanie szpitalem św. Ducha w Kaliszu kanonikowi kolegiaty kaliskiej ks. Mateuszowi Chylewskiemu.

W 1788 r. arcybiskup sprowadza do Szpitala św. Ducha bonifratrów (Ludwik Perzyna). W 1793 r. bonifratrzy opuszczają szpital, a po śmierci ks. Chylewskiego w 1794 r. arcybiskup na kierownika szpitala powołuje ks. kanonika Jana Gorczyzewskiego.

Rządy pruskie (1793-1806)

W 1793 r., w wyniku II rozbioru Polski, Kalisz przeszedł pod pruskie rządy (regencja poznańska). W 1795 r. stał się stolicą jednej z trzech kamer Prus Południowych.

Prusacy bezzwłocznie i energicznie przystąpili do reorganizacji wszelkich instytucji politycznych i społecznych, nie pominęli też obu szpitali kaliskich. Częściowo oparli się na wykazach ułożonych przez Komisję Dobrego Porządku z 1787 r. Sprzedano gminie greckiej szpitalny kościół św. Ducha za 1000 talarów (6000 złp.) i czynsz roczny 150 złp.15

Na kuratora szpitala wyznaczono radnego Niecieckiego. Zwrócono się do kaliszczan o wnoszenie rocznych dobrowolnych składek na rzecz obu szpitali. Roczne składki wynosiły 1183 talary, były ściągane w ratach miesięcznych przez inkasentów szpitala św. Ducha.

Kamera pruska przystąpiła do rozpatrzenia stanu budynków szpitala. Ponieważ budynek szpitala groził zawaleniem, w 1804 r. całkowicie go zburzono. Tak to rząd pruski ostatecznie zlikwidował szpital św. Ducha, przekazując jego pozostałe fundusze szpitalowi św. Trójcy, który w ten sposób z przytułku zamieniał się w cywilny szpital, przejmując funkcję dawnego szpitala św. Ducha

Przypisy

1 Łan albo włóka, w Polsce od XIII wieku jednostka miary powierzchni uprawnej. Łan równał się 30 morgom. W Polsce najbardziej rozpowszechniony był łan flamandzki, co w przeliczeniu na hektary wynosi 16,7-17,5 ha. 7 łanów to ok. 119 hektarów.

2 Duchacze - nie mylić z duchakami - to Zgromadzenie Ducha Świętego, misyjne zgromadzenie zakonne, założone we Francji w XVIII w., które w Polsce rozwinęło się po II wojnie światowej.

3 Guy - Gwidon de Montpellier, syn małżonków Guillema VII, księcia na Montpellier i Matyldy de Bourgogne, urodzony ok. 1140 r. Sprzedał on odziedziczony po rodzicach majątek i wybudował szpital dla chorych, ciężarnych kobiet oraz porzuconych dzieci i sierot. Dla utworzonego przez siebie zgromadzenia za patrona przyjął Ducha Świętego - Ojca ubogich. Papież Innocenty III zatwierdził regułę zakonu w 1198 r. i sprowadził tych szpitalników do Rzymu, gdzie zbudował im kościół i szpital nad Tybrem w miejscu dawnego domu pielgrzymów anglo-saksońskich. Stąd w nazwie zakonu mamy określenie: de Saxia lub di Saxia.

4 Owoce (dary) św. Ducha: miłość, radość, pokój, cierpliwość, uprzejmość, dobroć, wspaniałomyślność, łaskawość, wierność, skromność, czystość, wstrzeźliwość.

5 Duchaczki, kanoniczki regularne Ducha Świętego, zakon, a od 1920 zgromadzenie żeńskie założone ok. 1175 r. przez Gwidona z Montpellier, realizujące ten sam cel zakonu co duchacy.

W 1977 r. duchaczki miały w Polsce 165 profesek (zakonnice po złożonych ślubach) i 5 nowicjuszek w 16 domach. Prowadzą działalność szkoleniową: kursy kroju i szycia, różne szkoły zawodowe, gimnazja, liceum humanistyczne. Ponadto ochronki i przedszkola. Liczne domy filialne: Chmielnik, Lublin, Proszowice, Leżajsk, Pacanów, Busko, Słupsk, Czaniec, Sułoszowa, Ustka, Międzybrodzie Bialskie, Milówka, Babice, Częstochowa.

6 Obok działającego już wiele lat szpitala św. Ducha - istniał w Kaliszu szpital św. Trójcy, założony przez mieszczan kaliskich dla ubogich. Nie był to więc szpital leczący chorych, a jedynie przytułek. W tamtych czasach szpitalami określano przytułki dla ubogich. Wyjątkowo niektóre z nich, jak np. szpitale św. Ducha, leczyły chorych, ale też opiekowały się ubogimi. Data powstania szpitala św. Trójcy w Kaliszu jest różnie, przez różnych badaczy, określana: rok 1358, 1461, 1534, 1599.

7 W 1778 r. dekretem JKMCi Stanisława Augusta Poniatowskiego powołano Komisję Dobrego Porządku (Commissio boni ordinis) dla miast i miasteczek królewskich województwa kaliskiego. Komisja ukonstytuowała się w latach 1779 i 1780. W jej skład weszli najwyżsi rangą urzędnicy Wielkopolski i województwa kaliskiego oraz kilka osób spośród szlachty. W Kaliszu rozpatrywała wszystkie sprawy dotyczące szpitala św. Ducha w Kaliszu, takie jak sporne grunty, sporne darowizny (nawet z 1412 r.), fundusze, kapitały, spisy przywilejów królewskich, zapisy i legaty oraz ofiary na rzecz szpitala. Czytamy o tym w Referacie Komisji szpitalnej.

Ta sporna darowizna z 1412 r. dotyczyła gruntów na przeciwko szpitala św. Ducha, a darowanych szpitalowi przez Małgorzatę Gutizmutkę. Na gruntach tych w latach późniejszych wzniesiono zabudowania klasztorne panien bernardynek i w 1592 r. abp Stanisław Karnkowski przyznał zakonnikom prawo własności tego gruntu, bez jakiegokolwiek odszkodowania na rzecz szpitala. Ponieważ dokumenty zaginęły, a ponadto panny bernardynki były ubogie - Komisja Dobrego Porządku rozsądziła sprawę na niekorzyść szpitala św. Ducha.

8 Jednostki monetarne (XV - XIX wiek)

1 złp. = 30 groszy = 1/6 talara

12 gr = wiardunek = czwartek = 1/4 grzywny

48 gr = 1 grzywna

9 Siła nabywczą - przykłady rok 1793 i 1794:

Za font świc wozkowych do kościoła 4 zł.

Wina Węgierskiego kwart 2 8 zł.

Za piwa kotłów 2 1 zł.

Za chleb biały i żany 12 gr.

Za wódkę dla Xięży 15 gr.

Za drzewo dla ubogich do Szpitala 17 zł 5 gr.

Zapłaciłem sobie za Mszę pół Roczne 154 zł.

Pensja Kwartalna dla Kapelana 50 zł.

Za cztery Fory Drzewa do Szpitala 13 zł 3 gr.

Na mąkę na opłatki 12 gr.

(Rejestr prowadzony przez ks. M. Chylewskiego).

10 Abp gnieźnieński Stanisław Karnkowski w 1581 r sprowadził do Kalisza jezuitów, założył im kolegium, kościół i konwikt na 12 uczniów.

11 Lepkarzowi co robili w Borszy u panny Radoliński zł. 6 gr. 6; szklarzowi w Borszy co na Prawiał okna u panny Radoliński zł. 3; Za gliny for 4 do Borszy zł. 2.

12 funt nowopolski = 0,405 kg.

13 kwarta: jednostka miary objętości ciał sypkich i ciekłych. Kwarta staropolska = ok. 0,9 l, kwarta nowopolska = 1 l.

14 Summa książek wszystkich w tey skrzyni sto.

15 Transakcja ta nie doszła do skutku i rząd Księstwa Warszawskiego zwrócił Grekom tę kwotę. Później w dawniejszym kościele św. Ducha mieściła się szkoła akuszerii. W 1816 materiały budowlane poklasztorne oddano Beniaminowi Rapphanowi w celu wybudowania na tym miejscu fabryki. Plac od ul. Babinej, na którym stał niegdyś szpital, nabył Wincenty Przechadzki i wybudował tam fabrykę sukna. Ruiny kościoła św. Ducha stały jeszcze w 1878, kupił ten teren przemysłowiec Feller i po usunięciu tych ruin oraz uroczystym pogrzebie (22 II 1878) wykopanych z cmentarza przykościelnego kości zmarłych (do 6 olbrzymich trumien) - pobudował fabrykę maszyn i kamienicę, mieszczącą żeńskie gimnazjum.

Spis rycin

Ryc. 1: Symbol zakonu św. Ducha.

Ryc. 2: Plan sytuacyjny szpitala św. Ducha w Kaliszu. Przedmieście Toruńskie z przełomu XVIII - XIX wieku:

1. Zamek

2. Brama Toruńska

3. Baszta "Dorotka"

4. Kościół i klasztor ss. Bernardynek

5. Kościół i klasztor św. Ducha
6. Szpital św. Ducha
7. Kościół i klasztor oo. Bernardynów
8. Późniejsza ulica i most Warszawski
(rzeka Proсна = obecnie planty na ul. Babinej)
(rys. W. Kościelniak)

Ryc. 3: Próba rekonstrukcji szpitala i kościoła św. Ducha: szpital - budynek na palach, kościół na prawo od niego (rysunek M. Dobriaka - 1970).

Ryc. 4: Próba rekonstrukcji szpitala (pierwszy budynek z lewej) i kościoła św. Ducha wraz z otoczeniem na podstawie opisu Komisji Szpitalnej z r. 1787 (projekt Hanny Roszkiewicz).

Ryc. 5: Medal z okazji 700-lecia szpitalnictwa kaliskiego, wybity w 1981 r. przez Mennicę Państwową w Warszawie w nakładzie 633 szt. Przedstawia Przemysła II według rysunku z dzieła Wizerunki Królów Polskich Aleksandra Lessera (1814-1884). Projekt i wykonanie medalu: Hanna Roszkiewicz, Zalesie Dolne p. Warszawą.

PIŚMIENNICTWO

1. Encyklopedia Katolicka, Lublin 1985, T IV, 299-304. - 2. Kalendarz na Szkołę Rzemiosł w Kaliszu na rok zwyczajny 1910; Kalisz 1909. - 3. Męczkowski W.: Historia szpitali Św. Ducha i Św. Trójcy w Kaliszu. Pam. Tow. Lek. Warsz., T 100, Z.N. - 4. Gajda Z., Targosz K.: Idea duchackiego święta Oblicza Chrystusa Cierpiącego. (W:) Cierpienie w literaturze polskiej. Wyd. Akad. Podlaskiej. Siedlce 2002, 207-215. - 5. Przywileje nadane szpitalowi św. Ducha w Kaliszu. Kaliskie Towarzystwo Lekarskie, Kalisz 1982.

Dziękuję Panu Władysławowi Kościelniakowi za wykonanie rysunku symbolu zakonu św. Ducha.

Referat wygłoszony 2 IV 2005 na zebraniu naukowym Kaliskiego Towarzystwa Lekarskiego i 3 X 2005 na posiedzeniu Komisji Historii i Filozofii Medycyny Wydziału IV Lekarskiego Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Autor:
dr med. Zbigniew Kledecki